

УДК 7.033 : 7.072.2 (477)

Оксана **Маланчук-Рибак**

доктор історичних наук,
професор кафедри історії і теорії
мистецтва Львівської національної
академії мистецтв

Український вимір медієвістики Якима Запаса

Анотація. У статті проаналізовано наукові роботи у сфері медієвістики Якима Запаса, зокрема ті, у яких досліджено історію української рукописної книги. Основну увагу звернено на проблему регіонального розмежування рукописних середньовічних пам'яток. Саме це науково аргументоване розмежування було одним з найважливіших дослідницьких пріоритетів Якима Запаса.

Ключові слова: рукописна книга, регіональне розмежування пам'яток.

Дослідження української культури та мистецтва доби Середньовіччя немислиме без міцного опертя на медієвістичні розвідки Якима Прохоровича Запаса. Серед його численних статей та монографій найвагомішими є роботи, присвячені українській рукописній книжці та українським стародрукам. Бібліографія праць, присвячених науковому доробкові Якима Запаса, доволі численна [1, 39-45]. Але здебільшого це рецензії на монографії або ж статті на відзначення ювілеїв дослідника [2]. Очевидно, що цілісний аналіз наукової спадщини Я. Запаса ще попереду. Його розвідки мають багаторівневі історіософські, науково-фактологічні, науково-аналітичні, методологічні виміри. Окрім того, ці дослідження мають ще один, дуже важливий вимір — український. Метою статті є характеристика власне цього українського виміру в медієвістиці Я. Запаса.

Біографія Я. Запаса багато в чому репрезентативна в українській радянській науці. Він народився 1923 р. у с. Росішки на Черкащині в українській селянській родині. Його батько — Прохор Флорович, мати — Фросина Кирилівна, сестри — Ганна, Параска і Текля на глибинному духовно-генетичному, психоемоційному

рівнях визначали його українськість. Власне ця «природна» українськість, з роду, із землі, зі села була в Я. Запаска дуже особистісною, не декларативною. Водночас це українське самовизначення багато в чому надалі вплинуло на його публічну самореалізацію.

На його долю, як і на долю всього покоління, випали «типово українські» випробовування: голодомор, від якого врятувала зарадність батька, який перебрався на заробітки до Москви і звідти рятував родину, присилаючи харчі. Короткий час, до весни 1935 р., у Москві був і малий Яким. Після закінчення школи був покликаний на армійську службу. Під Сталінградом був поранений, лікувався. Знову фронт. У Польщі 1944 р. отримав важке поранення у голову. Рік у госпіталі. Демобілізація.

Такий початок життя міг по-різному вплинути на молодого чоловіка. На щастя, Я. Запаско мав неабияку волю до життя, амбітні плани і, напевне, скористався поблажливістю Долі. Він став студентом-фронтовиком у Львівському поліграфічному інституті ім. Івана Федорова. Уже там сформувалася основна сфера його професійного зацікавлення — Українська Книга. Він зреалізував себе і як практик, зокрема, як редактор Львівського книжково-журнального видавництва, працюючи над художнім оздобленням книг. Але невдовзі перейшов на наукову роботу, спочатку у Львівський музей етнографії і художнього промислу АН України, а з 1958 — на посаду ректора Львівського інституту прикладного та декоративного мистецтва (з 1994 р. — Львівська національна академія мистецтв).

Така «щаслива» життєва дорога судилась небагатьом. Але їй дуже мало серед цих небагатьох скористались життєвим шансом і не лише зреалізували особисту успішну кар'єру, а й дали потужний імпульс для розвитку української культури, історичної пам'яті, власне українськості.

Очевидно, що український вимір Я. Запаска на початку наукової кар'єри був пов'язаний з історично-політичним контекстом («відлига» 1960-х років і певне послаблення ідеологічних обмежень у національному питанні), а також культурно-регіональними особливостями повоєнного Львова (колишній фронтовик, виходець із Центральної України, можливо, обираючи «національну» тему наукових досліджень, і не мав аж такого великого страху перед державно-ідеологічним Молохом як багато хто з «місцевих»).

Український вимір наукового доробку Я. Запаса всебічно репрезентований у дослідженнях рукописної книги, її мистецького оформлення [3-5]. Уже перше вагоме дослідження — кандидатська дисертація мала назву «Орнаментальне оформлення української рукописної книги». Робота була захищена у 1958 р. в Москві. 1960 р. на основі дисертації він видав однойменну монографію. Очевидно, що у цій книзі були обов'язкові слова про «братній» російський народ, про спільне походження східнослов'янських народів. До речі, і в наступних численних статтях і монографіях при бажанні можна відшукати й таке немиле нам «на Україні», і термінологічну невпорядкованість. Наприклад, як синоніми вживав Давня Русь (данина російській історіографічній традиції) і Київська Русь; а також київські, давньоукраїнські, старослов'янські, давньоруські, південноруські пам'ятки.

Треба враховувати, що на той час (та й, зрештою, і дотепер) основна література, у якій досліджували рукописну книгу, була російськомовна з виразною ідеологічно-пропагандистською домінантою, а саме — намаганням зафіксувати вже з XI ст. тотальне «русское книгописание». На цьому фоні вперто звучало Запаскове київські, південноруські, українські рукописні книги. Власне ця ідея — регіонального розмежування і чіткої культурно-етнічної ідентифікації української рукописної книги — була чи не основною науковою ідеєю Я. Запаса. Загальноприйнятим у радянській науці було датування початків української культури з XIV ст. І суперечити цій ідеологічній настанові вистарчало відваги дуже небагатьом.

Дослідник вже на початку свого наукового шляху окреслив поле свого наукового інтересу — українська рукописна книга як цілісне культурно-мистецьке явище XI – XVIII ст. І такий підхід мав свої сильні та слабкі сторони. Аналітичний розум дослідника дав змогу максимально раціонально структурувати весь масив фактологічного матеріалу, побудувати вивірену за художньо-стилістичними ознаками періодизацію. Очевидно, що найуразливішим місцем такого підходу була надто велика кількість, особливо у XVII – XVIII ст., рукописних книжок, які вимагали глибокого аналізу автора. Першопочатки рукописної книги Я. Запаско досліджує особливо докладно, кожна збережена книжка потрапила в поле його зору, натомість до пізніших зразків, доби Ренесансу та Бароко, застосовує принцип репрезентаційного відбору. Зго-

дом, 1971 р. Я. Запаско видав монографію «Мистецтво книги на Україні в XVI – XVIII ст.» [6], у якій звернувся до українських стародруків. Власне у цьому дослідженні художнє оформлення друкованої книжки показано як продовження мистецьких процесів, пов'язаних з рукописною книгою, а стародруки потрактовано як один з важливих і обов'язкових елементів української культури.

Ще одна надзвичайно важлива ідея, що пронизує дослідження Я. Запаска, — це надзвичайно аргументоване твердження про тяглість, безперервність культурно-історичного розвитку різних українських земель. До речі, його прецизійний аналіз рукописних книг об'єктивно заперечує теорію Погодіна про обезлюднення центральноукраїнських земель після татаро-монгольської навали. Дослідник послідовно дотримується ідеї культурно-етнічної єдності України. І скрізь домінує надзвичайно важливий аспект українського виміру наукових досліджень Я. Запаска — періодизація мистецтва рукописної книги в Україні. Дослідження рукописної книги, зокрема її мистецького оформлення, здавалось би, не передбачало надто великої уваги до визначення і характеристики основних культурно-історичних періодів. Але періодизація за особливостями художньо-мистецьких стилів у Я. Запаска збігається із загальноісторичною періодизацією, запропонованою М. Грушевським у статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» [7]. Твердження М. Грушевського про надуманість і фальшивість тези щодо існування загальноросійської, або східнослов'янської історії (ця теза офіційно прийнята і в радянській науці) дослідження Я. Запаска повністю підтверджують. Хоча самого М. Грушевського дослідник не цитував.

1995 року виходить у світ монографія Я. Запаска «Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга» [5], що стала підсумком його медієвістичних досліджень. Безумовно, що це видання готувалося задовго до його видруку. Саме тут співмірно поєднано власне мистецтвознавчий аналіз з усебічним з'ясуванням культурно-історичного контексту. У цьому дослідженні Я. Запаско реалізував сучасні йому європейські історіософські засади медієвістики, хоч ніколи не цитував власне європейських дослідників. Я далека від думки про запозичення ним певних методологічних засад, хоч у 1990-х роках в Україні вчені активно відкривали для себе нові, невідомі їм історіософські та методоло-

гічні підходи. Я. Запаско був далеко не ретроградом у питаннях методології. Він здійснив дослідження на мікрорівні, зокрема, однієї книги (Київський псалтир), чи одного автора (наприклад, Андрійчини). Поєднав мистецтвознавство, палеографію, історію мови та порівняльне мовознавство. Увагу науковця зосередив не лише на художньо високоартістичних книжкових мініатюрах, а й показав «дрібні», малопомітні деталі, а також вказав на не надто вправні твори тогочасних майстрів. А саме на таких засадах будувалася європейська, та й світова медієвістика. До речі, розгляд історії української рукописної книги включно з XVIII ст. дуже подібний до ідеї про так зване Довге Середньовіччя найвідоміших європейських медієвістів.

Дослідникові вдалося гармонійно поєднати прискіпливість ученого-фактографа і переконливість аналітика. Він надзвичайно уважний до різних аспектів історії рукописних книг (місце появи, авторство, особливості письма та мови, деталі художнього оздоблення та ін.). Водночас не менш важливі для нього і концептуальні питання. Одним з таких було згадане вже регіональне розмежування руських літописів. Добрі є ті дослідження, які не лише дають вичерпні відповіді на поставлені питання, а й чітко формулюють ще не вирішені наукові проблеми. Власне Я. Запаско був серед тих, хто поставив проблему величезних втрат, а власне пограбувань української рукописної книжки, стародруків [8, 38-44]. Значна частина культурно безцінних пам'яток різними шляхами, правдою і неправдою потрапляли до Росії і зберігалися не лише в офіційних інституціях, а й у приватних колекціях. Доступ до них у нинішній ситуації майже неможливий.

Особливо важливим Я. Запаско вважав збереження та наукову каталогізацію раритетів. До цієї справи він сам фахово долучився. У співавторстві з Ярославом Ісаєвичем видав три томи «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні» (1981-1984). А у згаданому виданні «Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга», окрім монографічної частини, є ґрунтовний опис 128 рукописів.

Для мене особисто український вимір Я. Запаска, окрім усього іншого, це високий стандарт наукової фаховості й практично повна відсутність псевдопатріотичної емоційної голосливості, декларативності. Досліджуючи історію української книги, Я. Запаско спирався на доробок насамперед українських учених кін-

ця XIX – першої половини XX ст. (Я. Головацький, І. Срезневський, О. Колесса, І. Свенціцький, І. Огієнко, П. Жолтовський, В. Пуцко, О. Мацюк та ін.). Але все ж основна література, на яку покликався, з якою деколи полемізував, належала російським дослідникам. Наш професор очевидно добре розумів ту колосальну диспропорцію у вивченні рукописної книги, зокрема української, яка існувала між російськомовною та україномовною історіографією. Власне його творчість і була дуже успішною спробою хоча б частково подолати цю диспропорцію.

Повертаючись до теми наукової фаховості, треба сказати, що його робота над працями попередників і сучасників може слугувати прикладом. Посилання на доробок інших дослідників ніколи не було формальністю, Я. Запаско завжди демонстрував глибоку пошану до вже зробленого. Його цитування доречні та продумані. Водночас Я. Запаско вів постійну полеміку з приводу дискусійних питань. А будучи абсолютно переконаним у своїй правоті, обирав полемічно гострий, емоційний тон для публікацій. Так було у випадку з російським вченим Г. Вздорновим, який твердив, що «Київський псалтир» належить до пам'яток московської писемності. Оцінюючи такі твердження, Я. Запаско, особливо при особистому спілкуванні з колегами, виходив за межі академічної безсторонності. На фоні наукового доробку Я. Запаска сьогоднішні вимоги до досліджень у гуманітарній сфері (обов'язкове використання іншомовної, насамперед англійської літератури, закордонних методологій, вираховування різноманітних індексів цитування та ін.) видаються дещо дрібничковими, зрештою, провінційними.

Ще кілька фактів, які, як на мене, дуже промовисто характеризують український вимір Я. Запаска — науковця і педагога. Перший — його володіння рідною мовою. Послугувався вишуканою, добірною літературною українською мовою. А Львівський інститут декоративного та прикладного мистецтва у часи його ректорства був україномовним за будь-яких політичних обставин. Другий факт — 1990 р. за його ініціативою в Інституті було запроваджено для всіх факультетів навчальний курс «Історія української культури», що було доволі радикально. У 1990-х почав говорити зі студентами, колегами, земляками про Голодомор, який сам пережив. Це була його дуже особистісна вистраждана та пережита данина пам'яті загиблим у 1930-ті роки.

І на завершення ще кілька міркувань. Перечитуючи книжки, статті Я. Запаска, вже не раз замислююсь над питанням про, як прийнято казати, «наукові здобутки радянського часу». У своїх судженнях ми, сучасники, часто висловлюємо дуже односторонні оцінки. Поширеним, майже усталеним стало заперечення наукової вартості радянського доробку у гуманітаристиці. Мовляв, у тогочасних авторів ідеологія переважала над наукою і так її деформувала, що шкода часу на її вивчення. Найінтенсивніше «вимивання» радянської науки відбувається на рівні викладання у вищій школі, проникло воно і на рівень багатьох сучасних дисертаційних робіт, де згадки про радянські видання в історіографічних оглядах формальні, без глибокого проникнення у суть змісту. На щастя, сучасна українська академічна медієвістика уникла тотального «викриття» ідеологізованої радянської науки.

Епізод з мого викладацького досвіду. Студент, вихоплюючи якусь фразу чи абзац (здебільшого зі вступу роботи), що були «даниною» тогочасним політичним вимогам, з молодечим максималізмом безапеляційно твердить про ідеологічну заангажованість автора, а відтак про недоцільність вивчення його праць. І треба довго розказувати про «особливості» радянського наукового письма, про обов'язкові формальні твердження, які відкривали шлях до публікації книжки, про читання «між рядками».

При читанні деяких спогадів, публіцистичних розвідок, навіть наукових досліджень складається враження, що автори хочуть переконати в тому, що українськість — це протест, підпілля, антидержавна позиція, нонконформізм. А поза тим суцільне пристосування, служіння антиукраїнській владі, зрада та угодовство. І як висновок — українська справа, якщо і розвивалася, то лише всупереч тогочасній владі. Такі погляди, на моє переконання, тотально блокують сам процес з'ясування найрізноманітніших процесів радянської історії.

Український вимір радянського часу дуже багатогранний та неоднозначний. Це й безсумнівні здобутки «високої» культури, науки, мистецтва, власне тих дослідників, серед яких був Я. Запаско. І, зрештою, життя та праця тисяч учителів, викладачів, лікарів, бухгалтерів та інженерів, науковців, зрештою робітників і селян, що працювали у невинних для нас колгоспах. Ці люди не боролись із системою, відкрито не протестували проти неї. Вони працювали в заданій системі ідеологічних координат, але були

українцями, при цьому дуже різними. Завдяки ним маємо право стверджувати, що українська культура все-таки мала тяглість розвитку та виявляла поступ. А радянський період, при всій його страхітливій тоталітарній безнадійності, має виразний людський український вимір.

Чи був Яким Запаско частиною системи? Так, був, і, як на мене, нема потреби вишукувати щось, що він робив усупереч системі, якийсь його внутрішній нонконформізм. Це невдячна справа. Яким Запаско був частиною свого часу, одним з його численних індивідуальних часопросторів. Час визначав його, але і він визначав дуже конкретний історичний час. Люди не обирають історичний час для свого життя. Але мають можливість вибудувати систему координат своєї порядності, доброчесності, фаховості, зрештою культурно-національної ідентичності. Український вимір Особистості Я. Запаска був вивірений, сталий, незмінний та принциповий.

1. Голод І.В. Академік Яким Запаско / І.В. Голод. — Львів : ТзВО «Брати Сиротинські і К», 1998. — 47 с.
2. Яким Запаско: матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 80-річчю від дня народження, 12 вересня 2003 р. / Львівська національна академія мистецтв. — Львів, 2004. — 115 с.
3. Запаско Я.П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги / Я.П. Запаско. — Київ : АН УРСР, 1960. — 184 с.
4. Запаско Я.П. Ошатність української рукописної книги / Я.П. Запаско. — Львів, 1998. — 150 с.
5. Запаско Я.П. Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга / Я.П. Запаско. — Львів : Світ, 1995. — 480 с.
6. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI — XVIII ст. / Я.П. Запаско. — Львів : В-во Львівського університету, 1971. — 310 с.
7. Грушевський М.С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства / М. Грушевський // Твори: у 50 т. — Львів, 2002. — Т.1 : Серія «Суспільно-політичні твори», 1894-1907. — С. 75-82.
8. Запаско Я.П. Українська рукописна книга за кордоном (до питання про повернення в Україну культурних цінностей) / Я.П. Запаско // Альманах. 1994: Мистецький науково-популярний ілюстрований щорічник. — Львів, 1995. — 201 с.

ANNOTATION

Oksana Malanchuk-Rybak. Ukrainian dimension medieval studies Yakima Zapaska. The article analyzes the scientific work in the field of medieval studies of Yakym Zapasko, particularly those who studied history of Ukrainian manuscripts. The main attention is paid to the problem of regional differentiation of handwritten medieval monuments. It is a scientifically reasoned distinction was one of the most important research priorities of Yakym Zapasko.

Keywords: manuscripts, regional differentiation of monuments.

АННОТАЦИЯ

Оксана Маланчук-Рыбак. Украинское измерение медиевистики Якіма Запаска. В статье проанализированы научные работы в области медиевистики Якіма Запаска, в частности те, в которых исследована история украинской рукописной книги. Основное внимание обращено на проблему регионального разграничения рукописных средневековых памятников. Именно это научно обоснованное разграничение было одним из важнейших исследовательских приоритетов Якіма Запаска.

Ключевые слова: рукописная книга, региональное разграничение памятников.